

A LAKÓHELY — A „SZŰKEBB HAZA” SZERETETE ÉS A SZOCIALISTA HAZAFISÁG*

Dr. SZÁNTÓ IMRE

Az uralkodó osztályoknak, az állami erőszakszervezetten kívül, mindig szükségük van olyan megtévesztő ideológiai rendszerre, amely a kibékíthetetlen osztályellentéteket homályba borítja, és az elnyomott tömegek gondolatait és érzelmeit a maguk érdekeinek megfelelően befolyásolja. Ilyen megtévesztő ideológiai rendszer az uralkodó osztályok kezében a hazafias-nemzeti érzés felszítása, amelynek gyökerei a közösségi tudat korábbi formáira nyúlnak vissza. Molnár Erik az „édes haza”, a „szenvedő ország”, az „imádott, a szent haza” kifejezésekben csak burzsoá frázist, a nép érdekeitől idegen érzés tükröződését látja. Nem számol azzal, hogy a nemzeti nyomorúság és elmaradottság legsúlyosabban éppen a dolgozó osztályok sorsában éreztette hatását, s hogy a dolgozó nép mennyire féltette „azon földet, melyet őseinek vére nedvesített, s melyen kívül e világon a magyar számára nincs hely.”

Mi nem értünk egyet azzal a felfogással, mely szerint a haza fogalma az osztálytársadalomban tisztára nemesi kitalálás, úri huncutság. Ahelyett, hogy a nép haza-fogalmának a létezését mindenestől átutalnánk a hamis tudat kategóriájába, igyekszünk megvizsgálni a népi haza-fogalomnak a „szűkebb haza”, a lakóhely szeretetében megmutatkozó objektív alapját és annak — megváltozott történelmi körülmények között — szocialista hazafisággá való tágulását. A béke és a haladás ellenségei, a reakciós imperialista uralkodó osztályok igyekeznek minden eszközzel elferdíteni a haza és a lakóhely fogalmának helyes értelmezését, hogy ezáltal a néptömegek haza- és szülőföld-szeretetében rejlő hatalmas erőt saját céljaik szolgálatába állítsák. Mi előadásunkban azt szeretnénk alátámasztani, hogy a szülőföld szeretete a szocializmus építésének mai szakaszában, a szocialista nemzetek korszakában is beleilleszhető a szocialista hazafiságba és összekapcsolható a proletár internacionalizmussal.

A haza fogalmának tartalmi jegyeihez közelítve megállapíthatjuk, hogy sok közös vonást mutatnak az otthon és a szülőföld fogal-

* Az Egri Tanárképző Főiskola 1965. május 5-i Tudományos Ülésszakán elhangzott előadás.

mával. Mindenesetre meggondolkodtató a haza szó rokonsága nyelvünkben — de más nyelvekben is — a „ház”-zal, az otthon jelző kifejezésekkel (home, Heimat). Az egyezés nem véletlen; valamikor — kialakulása idején — a haza fogalma még igen közel állt az otthon fogalmához, s ebből az ősi közelségből sokat megőrzött máig is. Ám a haza fogalma jóval tágabb területi értelemben is, de főként azzal, hogy politikai tartalommal rendelkezik.

A hazát azonban nem azonosíthatjuk egyszerűen egy földrajzilag körülhatárolható területtel, többnyire az állam területével. Az ilyesfajta burzsoá felfogás természeti adottságokkal akar jellemezni egy olyan tudat-jelenséget, amelynek valamennyi megnyilvánulásában megmutatkoznak az érzelmi szálakkal erősen átitatott emberi kapcsolatok. A földrajzi tényező mintegy áttételesen — amennyiben a földterület és a rajta élő emberi közösség társadalmi viszonylatát fejezi ki — játszik szerepet a haza fogalmában.

Akkor járunk el helyesen, ha az emberi-társadalmi kapcsolatokat állítjuk előtérbe, ha ezek jellegében keressük a haza-fogalom mindenkor döntő jegyét. Azonban a földrajzi összetevő és az emberi-társadalmi kapcsolatok szoros összetartozásának a módja, mértéke és jellege a mindenkori társadalmi viszonyoktól függ, ezek pedig végső soron mindig a termelő munkára vezethetők vissza, amelynek során az ember a földrajzi tájat, a vadon tenyésztett kultúrtájáá, otthonná és hazává alakítja.

A haza tehát nem egyszerűen lakóhely, szállásterület, hanem ember és föld olyan kapcsolata, amely a termelőmunka meghatározott — viszonylag magas, természet-átalakító — fokán jöhet létre. Ehhez állandó helybenlakás, rendszeres földművelés mellett a munkamegosztásnak az a foka szükséges, amikor az elkülönülő ipar alapot szolgáltat a városias irányú fejlődésnek. Ezen a fejlődési fokon, tehát már a néppé válás után, az osztálytársadalom keretei között, a haza alkalmasint olyanféle értelemben szerepelhetett, amit később — a fogalom további bővülését követően — a „szűkebb haza”, a lakóhely kifejezéssel jelöltek. A természeti gazdálkodás állapotában nagyjában tehát az otthon, a lakóhely környékét, azt a vidéket jelentette, amellyel az egyén, illetőleg a közösség közvetlen kapcsolatban állt.

A „szűkebb haza” fogalmának tágulását az árutermelés, illetőleg a különböző vidékek közt ezzel, valamint ennek alapján a politikai viszonyok és az osztályharc magasabb formáinak kialakulásával kapcsolatosan megélnéknélkül összeköttetés hozta meg. A „szűkebb” és „tágabb” haza fogalmának egybemosódásának kezdetei — kivált az uralkodó osztály gondolatvilágában — megfigyelhető már a feudalizmus időszakában, az egybemosás tudatos törekvésként jelentkezik a burzsoázia ideológiájában. Mi úgy véljük, hogy a hazaszeretetet nem „készen kapja” az ember, hanem szülőföld, iskola, környezet, munka és sok más élmény, mozzanat összességéeként. Petőfi hazaszeretete is a szülőföld szeretetének csiráiból alakult ki. Az alföld: szülőföld-otthon a költő számára. S mert a szülőföld-otthon magja a haza-élménynek, a nagy lélekzetzvételű táj-versek (Az Alföld, A Tisza, Kis-Kunság

stb.) Petőfi haza-képének lírai pillérei. S éppen az erélyes elhatárolás, a nemesi világot lelkesítő Kárpátokkal szemben hangsúlyozott alföld vonzalom, ez a táji leszűkítés hordozza magában egy addiginál szélesebb haza-élmény, a népi Magyarország képének csiráját.

Nyilvánvaló, hogy az egyes osztályok, rétegek számára a hazafogalom nem jelentette ugyanazt. Mit jelentett a haza fogalma a feudális uralkodó osztály számára? A feudális társadalom közösségi ideológiája nálunk is az államhoz (regnum), a nemesi ország politikai egységéhez (natio Hungarica) fűződött. Majd a XVII. századtól fogva, amikor a magyar nemesség szembehelyezkedett a központosító Habsburg államhatalommal, az idegenuralom elleni harcban és a török iga súlya alatt az „édes haza”, „szegény nemzetünk” eszméje objektíve arra szolgált, hogy a kibékíthetetlen feudális osztályellentéteket elfedje és a kizsákmányolt parasztokat felsorakoztassa a Habsburgokkal küzdő nemesek mögé. Ez a feudális nemzeti ideológia fejlődött tovább 1790-től a magyar nemességnek új gazdasági-politikai szükségleteinek megfelelően. A feudális alapú, de polgári eszméket befogadó nemzeti ideológia az „imádott szent haza” fogalmát arra használta fel, hogy továbbra is fenntartsa — és a polgári rend viszonyai között kiépítse — a saját anyagi, politikai és ideológiai hatalmát, elsősorban a parasztsággal, majd a munkásosztállyal szemben.

Sokkal nehezebb helyzetben vagyunk — a források jellegéből eredően —, ha azt akarjuk megfogalmazni, miképpen jelentkezett a hazafogalom a jobbágyparasztság tudat- és érzésvilágában. Hisz alig akad olyan írott forrásunk, amelyben a nép maga szólalna meg. Ha a kuruc szegénylegény énekektől időben visszafelé nyomozunk, a szegény nép hazafogalmát elfedik a vitézljő rend, a szabad hajdúk nem egyszer a nemesek ugyanazzal a szóval jelölt, ám tartalmukban kétségkívül különböző fogalmai.

A dolgozó emberek mindig szerették lakóhelyüket, szülőföldjüket. Számtalan példát sorakoztathatnánk fel annak bizonyítására, hogy ez a lakóhely-, szülőföldszeretet évszázadokon át milyen erősen élt dolgozó népünkben. Mi az, amit a haza a nép számára akkor jelenthetett? A „patria” szó Magyarországon már a XIII. század előtt sem csupán a lakóhelyet jelentette, hanem jelentette mindazt, ami az otthon, a család, a nyugalom és a béke képzetével összefonódott, amire a messze távolból vágyódva lehet csak emlékezni, — tehát a szülőföldet. Mi mozgósította a Nándorfehérvár alá özönlő szántóvetők, aratók, kapások tömegeit a török ellen? Mi lelkesítette az „életükért, kedveseikért és szeretett hazájukért viaskodó” egri várvédőket? Milyen reális viszonyok, milyen objektív érdekek tükröződnek vissza a „nemes hazával” szembenálló „szegényhaza” eszméjében?

Mindenesetre kezdettől fogva magában foglalja és mindvégig tartalmazza ez a haza-eszme a lakóhely, a szülőföld fogalmát, továbbá a jobbágynek meglevő — bármily nyomorúságos lét- és munkafeltételeit, kifejezi ragaszkodását az általa használt földhöz, vagyonkájához, munkaeszközeihez. Ezekhez a — gyakran mégoly nyomorúsá-

gos — munka- és létfeltételekhez való ragaszkodás, ezek megtartására, megvédésére, megjavítására, a gazdasági emelkedés kivívására irányuló törekvése igen fontos tartalmi mozzanata az alávetett osztály hazafogalmának, hazafiságának. Feltétlenül számolnunk kell tehát a népi haza-fogalom valamely kezdetleges alakjával, amit röviden úgy lehetne összefoglalni: amit az osztályharcban addig elért, s amit a további harcokban megszerezni remélt a nép. Ez a népi haza-fogalom objektív alapja, — igen kevésnek tűnő, de a fejlődés nagy távlatai csillannak meg benne.

A XVI. századra a haza (patria) fogalma a nemesség körében már politikai tartalmat kapott, s egyre inkább a nemesi osztályközösség eszmei vetületévé vált. A haza fogalmának ilyenfajta (nemesi) értelmezése eleve lehetetlenné tette, hogy a jobbagység magáénak érezhesse; a haza az ő szemükben legföljebb szülőföld értelemben bukkan elő. Így használja Szerémi György is, amikor a török előnyomulásával kapcsolatban elmondja, hogy a parasztkatonák keseregtek hazájuk elvesztésén. Majd hozzáteszi: a szerémségiek „nagyon sajnálták a szép szerémségi erdőket”. Az adott viszonyok között a török elleni védekezés egyetlen eredményes módját a faluját, ott-honát, szülőföldjét és övéit védő nép harca hozta létre. Vagy ahogyan Forgách Ferenc történetíró az egrí vitézekről mondja: „... nostris pro divina imprimis laude, dulcissimaque patria, conjugibus ac liberis, quorum salus virtute ipsorum consistebat, atque propria salute ita propugnantibus, ut mortem honestissimam obirent potius, quam pedem referrent...”

A nemzeti érzés gyökerei tehát visszanyúlnak a feudális burzsoá nemzeti ideológiába. Ezért elkerülhetetlenül reakciós, nacionalista vonások is tapadnak hozzá. S ez nem közömbös kérdés számunkra napjainkban, amikor arra törekszünk, hogy népünknek lendületét, érzelmi és akarati egységét a nemzeti érzésnek a szocializmus erőforrásaként való felszabadításával, s ezen keresztül népünk egész erkölcsi és szellemi alkotóerejének kibontakoztatásával biztosítsuk. A burzsoá érdekek által létrehozott nemzeti érzés még a szocialista társadalomban is fontos politikai erő marad. Éppen ezért meg kell keresnünk a nemzeti ideológiának azokat az elemeit, amelyek a fejlődés mai fokán is megőrizhetők, és beépíthetők az internacionalista-szocialista ideológiába. Ezeket az eszmei erőket a szocializmus építésének erőforrásává kell tennünk, nehogy akaratlanul is eljussunk oda, hogy megfosszuk népünket hazaszeretetre, a haza megvédésére buzdító haladó hagyományainak egy részétől.

Mi azt tartjuk, hogy a szocialista haza fogalma nem szűkíthető le a területre, vagy a közös nemzeti sajátosságokra, hanem több összetevője van és ezek a tényezők együttesen alkotják egy nép hazáját. A hazaszeretet meghatározott, aktivitásra készítő érzelmi motívumok és gondolati elemek összességét jelenti. A haza legfontosabb tényezője mindig a benne élő, dolgozó nép, a benne uralkodó politikai rendszer. A hazát igazán szeretni annyit jelent, mint a hazát lakó népet szeretni, minden erővel a nép boldogulására törekedni.

Fontos és elengedhetetlen jellemvonása a szocialista hazafiságnak a tömegek szocialista építőmunkája során átalakuló, megszépülő szülőföld, lakóhely szeretete is.

Amíg a nép elnyomatásban sínylődött, amíg lakóhelyének gazdagsága, a föld, a nyersanyagok és gyárak magántulajdonban voltak, addig a lakóhely szeretete ellentmondásos és szűkkörű volt. Először a szocializmus teremtett új, alkotó és valóban emberi lakóhely-ön-tudatot. Az osztálytársadalomban a lakóhely-fogalom osztályhoz kötött; mindenkor az uralkodó osztály érdekeit szolgálja. A kapitalizmusban a burzsoáziáét, nálunk viszont — osztály nélküli társadalomban — a munkásosztályét, a vele szövetséges parasztságét és egyéb dolgozó rétegeket. Világosan kell látnunk, hogy a lakóhely-fogalmat a különböző osztályok különbözőképpen használják.

A polgári lakóhely-fogalom a feudalizmus elleni harcban, a nemzetté válás útján haladó, progresszív szerepet játszott. A lakóhelyismereti, helytörténeti kutatás közel 500 éves hagyományokra tekint vissza. A XV. század végén és a XVI. század kezdetén — a humanizmus és a reformáció korában — az emberek mind szorosabb kapcsolatba kerültek a természettel, a lakóhellyel, s kezdtek tekintetüket annak szépségeire és multjára irányítani. A mindinkább erősödő polgárság a felvilágosodás korában egyre nagyobb figyelemmel fordult a helytörténetírás felé. *Möser*, a német helytörténet első nagy kutatója (*Osnabrückische Geschichte*) 1768-ban már világosan felismerte a helytörténetírás politikai-pedagógiai vonatkozásait. De először *Hettner* mondta ki, hogy a lakóhelyismeret nem a szülőföld természeti viszonyainak ismerete, nemcsak történelmének áttekintése, hanem mindenekelőtt környezetismeret, amelynek feladata a fiatalokat annak a tájnak a megértésére rávezetni, amelybe sorsuk helyezte őket.

A lakóhely (környezet-) ismeret (*Heimatkunde*) a XVI. századtól fogva lényegében úgy jött létre, mint az oktatott tárgy szemléltetésének kívánalma. Vezető pedagógusok, mint *Comenius*, *Rousseau*, *Pestalozzi* és *Diesterweg* fejlesztették ki ezt a didaktikai elgondolást az elemi iskolai oktatás területén. De abban a pillanatban, amikor a burzsoázia uralkodó osztállyá vált, a polgári lakóhely-fogalom ideológiai eszközzé vált kezében a munkásosztály elnyomására.

Az egyedüli, amit a dolgozóktól a feudális urak és a kapitalisták sem tudtak teljesen elragadni, a természet, a természet szépsége, ami körülvesz bennünket. De a polgári felfogás a lakóhelyet úgy tekintette, mint valami örökérvényű, megváltozhatatlan szigetet, mint csendes, nyugodt sarkot, ahol a kispolgár, aki aggódva figyel a civilizáció és a technika fejlődését a kapitalizmusban, fáradságait és zaklatottságát kipihenheti. Az első világháború idején még a német munkásság körében is elterjedt az ilyenfajta pantheista ízű természetrajongás:

„Mein Gott ist die Natur;
der Wald ist meine Kirche.”

A burzsoázia megpróbálta a lakóhely-fogalmat bizonyos romantikus, érzelmileg túlfűtött szülőföld-rajongásra korlátozni, hogy ezzel a kizsákmányolt tömegeket visszatartsa az önálló, aktív politikai tevékenységtől. Ez a felfogás a maga következetes folytatását a fasiszták tudománytalan, vulgáris „vér- és föld-mitosz”-ában (Blut- und Bodenmythos) láthatta viszont.

A burzsoázia a lakóhelyet szívesen azonosította a szülőhellyel, vagy a felüdülés erőforrásával. Helyesen és kifejezően utal *Käthe Miethe* német költőnő arra, hogy a lakóhely (Heimat) nem egyenlő a szülőhellyel:

„Herkunft wird uns in den Schoss gelegt;
Heimat muss errungen, muss erworben werden.”

A proletár számára a vigasztalan és sötét bérkaszárnya, ahol mint gyermek felnövekedett, sohasem volt szűkebb hazája, édes lakóhelye. A munkás számára a kapitalizmusban a lakóhely, a „szűkebb haza”, állandóan ellentmondásosan jelentkezett. Kemény politikai küzdelmekben úgy kellett a „szűkebb hazát”, a lakóhelyet is magának kiharcolnia.

A „szűkebb haza”, a lakóhely nemcsak a természetes és lakható környezet, hanem mindenekelőtt a szociális és társadalmi életkör. Az ember a lakóhelyét munkája és társadalmi tevékenysége által állandóan fejleszti, de csak a szocializmusban tudja igazán humanisztikusan és igazán szépen alakítani. A tőkés profithajsza oda vezetett, hogy a kapitalisták a lakóhelyet elcsúfították, a folyókat beszennyezték, festői hegyeket, erdőket taroltak le. Így a lakóhely fejlődése, szépítése korlátozott volt; a proletárok nem tudták úgy alakítani lakóhelyüket, ahogyan szerették volna. A természetes és szociális életkörnek a dolgozók érdekében történő, valóban humanisztikus és nagyszerű átalakítása csak a szocializmusban lehetséges. S ezzel a lakóhely-szeretet aktív erővé, politikai aktívummá válik a szocializmus építésében. A lakóhely szeretele ugyanis nem passzív, hanem a szocializmus felépítésében való aktív részvételben valósul meg, s abban a készségben mutatkozik meg, hogy munkás-paraszt államunkat az esetleges támadásokkal szemben meg is védelmezzük.

A polgári felfogás a szülőföld, az otthon alatt „a természetnek azt a darabját” érti, „amely a népet állandóan körülveszi, amelynek a nép egy része, amellyel összenőtt, amelyben megél, amelyet ismer és amelyet így szeret is”. A szocialista lakóhely-fogalom azonban nemcsak a természethez, egy bizonyos helységhez vagy vidékhez való viszonyt foglalja magában, hanem a megfelelő társadalmi környezethez és annak történelmi multjához való viszonyt is. A szocialista lakóhely az emberek természetes és szociális életköre, amellyel politikailag, gazdaságilag, kulturálisan, értelmileg és érzelmileg szorosán össze vannak nőve és amelynek fejlesztéséért, megváltoztatásáért aktívan — a szocializmus szellemében — minden erejüket latba vetik.

A helytörténet az igaz hazafiságot az alkotó munka megbecsülésével kapcsolja össze, vagyis a teremtő, építő munkában megnyilvánuló hazaszeretetre nevel. A kutatás és nevelés középpontjában is a dolgozó emberek állnak, akik a múltban helységük igazi jellegét megadták (vagy a jelenben is megadják), — munkások, parasztok, iparosok, értelmiségiek —, akik fáradságos munkával a vad tájat művelés alá fogták, a folyókat megzabolázták, a mocsarakat lecsapolták, az erdőket művelés alá kiirtották, a falvakat, városokat és a büszke palotákat felépítették, bányákat tártak fel, gyárakat építettek, egy szóval: a természetet mind nagyobb mértékben az emberek szolgálatába állították. A lakóhelyismeret kétségkívül annak a felismeréséhez vezet el bennünket, hogy egyéni életviszonyainkat a múlt harcai és szorgos alkotómunkája határozzák meg, másrészt, hogy lakóhelyünk arculata a jövőben a mi törekvéseinktől, szorgalmunktól és erőfeszítéseinktől függ.

Munkás elődeink küzdelmes, nehéz élete, nyomorúsága és áldozata nem volt hiábavaló; mi vagyunk — megváltozott történelmi körülmények között — jogos örököseik, s mi visszük teljesedésbe értékes örökségüket. Ezzel válik a helytörténet olyan eszközzé, amelynek segítségével az ifjúságot — és a felnőtteket is — megtanítjuk nyitott szemmel járni saját „házuktáján”, akik nem mint valami magától értetődőt fogják fel elért eredményeinket, hanem úgy értékelik, hogy azokat — a párt vezetésével — úgy kellett foggal és körömmel kiharcolni. S ezt az elődeinktől kapott értékes örökséget nekünk kell most még szebbé és még értékesebbé tenni, a „szűkebb hazá”-ban — lakóhelyünkön — éppúgy, mint a Magyar Népköztársaság egész területén.

A helytörténetírás éppúgy, mint a történetírás általában véve, eszköz az uralkodó osztály kezében, hogy azzal az embereket saját érdekében befolyásolja és nevelje. A burzsoázia arra használja fel a helytörténetet, a honismeretet, hogy sovinszta és fasiszta gondolatokat terjesszen a tömegek között. A honismeret a mi számunkra sem valami öncél, hanem a szocialista hazafiságra nevelés egyik nem lebecsülhető eszköze. Mi azért kutatjuk és dolgozzuk fel lakóhelyünk történetét, hogy a múlt haladó hagyományainak megismeréséből új erőt merítsünk a jelen számára, hogy elődeink harcaiból és dolgos hétköznapijaiból tanuljunk, hogy szűkebb hazánkat, lakóhelyünket még szebbé tegyük és még biztosabban járjunk a szocializmus építésének útján.

A hazaszeretetre való nevelés egyik jelentős tényezője tehát a hazai táj szeretete, hisz a haza fogalmának is egyik legerősebb valóságseleme a szülőföld, a lakóhely, vagy az a vidék, amely jóban és rosszban életünknek szerves része, amelyhez igen erős érzelmi szálak fűznek bennünket. A „szűkebb hazát”, a lakóhelyet azért szeretjük, mert itt a szocializmust építjük és a békéért harcolunk. S ezt a szülőföldet valóban szerethetik már a dolgozók mint sajátjukat, mert az ő kezük munkája tette széppé, szeretetreméltóbbá, valóban „édes hazává”. Azon kell fáradoznunk, hogy a dolgozó nép őszinte haza-

szeretete, — a nép és a szülőföld igaz szeretete —, a szocialista hazafiság színvonalára emelkedjék és eljusson a proletár internacionalizmus eszméjének tudatos vállalásáig.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bachmann, Manfred*: Zum sozialistischen Heimatbegriff. Sächsische Heimatblätter, 9. Jahrgang (1963). Heft 1.
- Benda Kálmán*: A végvári harcok ideológiája. Történelmi Szemle, VI. évf. (1963) 1. szám.
- Czok, Karl*: Die Bedeutung der Regionalgeschichte in Deutschland und ihre Erforschung in der Deutschen Demokratischen Republik. Sächsische Heimatblätter, 8. Jahrgang (1962) Heft 3.
- Donath, Friedrich*: Bemerkungen zur Diskussion um die Begriffe Heimat—Vaterland—Nation. Aus der Arbeit der Natur- und Heimatfreunde im Deutschen Kulturbund. 1959. Heft. 9.
- Donath, Friedrich*: Zur Diskussion um den Heimatbegriff. Sächsische Heimatblätter, 5. Jahrgang (1959) Heft 1.
- Elekes Lajos*: Haza és jobbágyparaszt. Megjegyzések a hazafogalom történelmi fejlődésének kutatásához. Új Írás, 1963. 5. szám, 615—620. l.
- Fodor Ferenc*: A szülőföldismeret. Bodor Antal (szerk.) Honismeret könyve. Bp., 1935. 28. sköv. l.
- Fodor Ferenc*: A szülőföld- és honismeret könyve. Bp., é. n.
- Hühns, Erik*: Zu einigen Problemen der Heimatgeschichte in Unterricht und Forschung. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1955. Heft 6.
- Hühns, Erik*: „Nation—Vaterland—Heimat”. Aus der Arbeit der Natur- und Heimatfreunde im Deutschen Kulturbund. 1959. Heft 8.
- Mályusz Elemér*: Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. Történelmi Szemle, VI. évf. (1963) 1. szám.
- Molnár Erik* előadásának (A hazafias-nemzeti ideológiáról) vitája az Akadémia 1963. évi nagygyűlésén. A M. Tud. Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei. Bp., 1963.
- Molnár Erik*: Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre. Új Írás, III. évf. (1963) júl.
- Mohr, Hubert—Hühns, Erik*: Einführung in die Heimatgeschichte. Berlin, 1959.
- Mód Aladár*: Beszéljünk világosan. Új Írás, III. évf. (1963) júl.
- Pándi Pál*: Petőfi. Bp., 1961.
- Rodin, A. F.*: Geschichte des Heimatdorfes in Unterricht und Arbeitsgemeinschaft. Berlin, 1961.
- Stoht, Bernhard*: Methodik des Geschichtsunterrichts. Berlin, 1962.
- Szűcs Jenő*: Nándorfehérvár és a parasztság. Történelmi Szemle, VI. évf. (1963). 1. szám.
- R. Várkonyi Ágnes*: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején. Andics Erzsébet bev.: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp., 1964.
- P. Zsigmond Pál*: A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. Hozzászólás Molnár Erik: Ideológiai kérdések a feudalizmusban c. tanulmányához. Századok, 1962.